

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
24 грудня 2020 р.*

Київ 2022

БАТОГИ СКІФСЬКИХ ВЕРШНИКІВ

У статті аналізуються знахідки батогів в комплексах скіфо-сакського часу. Це були вироби з переважно дерев'яним руків'ям і шкіряним ременем з одним або двома хвостами. У деяких випадках руків'я доповнювалися різними кістяними або металевими елементами. Особливо виділяються батози, руків'я яких прикрашено золотими стрічками або іншими золотими елементами оздоблення. Традиція такого декору з'являється ще в ранньоскіфський час і широко поширюється в IV ст. до н.е., коли соціальна диференціація суспільства стає досить значною. При цьому декорування батогів золотом набагато частіше застосовувалося в західних регіонах скіфо-сакського світу. Особлива увага приділяється золотому декору батога з кургану Товста Могила в Степовому Причорномор'ї. Контекст знаходження не дозволяє говорити, що «золоті» батози наділялися певними ритуальними функціями. Перш за все, їх можна позначити як атрибути престижу і влади, які виділялися саме завдяки золотому декору.

Ключові слова: скіфи, саки, батіг, вершник, золотий декор.

Батіг³⁰ був невід'ємною частиною життя кочовиків, насамперед, як необхідний інструмент управління конем під час верхової їзди.

Про батози скіфського часу нам відомо, найперше, завдяки зображенням на кам'яних статуях другої половини VII – V ст. до н.е. Цей атрибут вершника відтворено на 12 статуях, що походять зі Степового Причорномор'я і Північного Кавказу. Найбільш виразно батіг з фігурним руків'ям представлено на гранітній статуй кінця VII – початку VI ст. до н.е. з с. Ольховчик, Північне Приазов'я (Ольховский, Евдокимов, 1994, кат. 81) (рис. 1, 1). Подібні вироби можна побачити і на статуях з Олександровського і Прохладного, Північний Кавказ (Ольховский, Евдокимов, 1994, кат. 128; 147). Це найбільш рання група статуй кінця VII – VI ст. до н.е. Присутній батіг і на статуях V ст. до н.е., але він має дещо інший вигляд: він з прямим (найвірогідніше, дерев'яним) держакон і коротким шкіряним ременем (найбільш виразні див.: Ольховский, Евдокимов, 1994, кат. 1, 76, 119; Козир, Панченко, Чорний, 2019, с. 307, рис. 9) (рис. 1, 2). На думку В.С. Ольховського, зміна зображень пов'язано з тим, що в архаїчний час батози зображували «етнографічно точно», а у подальшому – «більш схематично і геометризованно» (Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 65, табл. 10). Проте не виключено, що різниця в малюнку відображає зміну традиції виготовлення батогів. Якщо

³⁰ В літературі домінує термін *нагайка*. Проте вживання його є некоректним, оскільки нагайка – це конкретний тип батога вершника XVIII-XX ст., переважно, пов'язаний з козацтвом південних регіонів Росії. Оскільки за кожним типом батога, що має відмінності в матеріалі, оформленні та довжині руків'я і ременя, закріпилася своє конкретна назва, вважаємо доцільним використання тільки узагальненого терміну *батіг*.

щодо архаїчних зображень можна припустити, що відтворено батіг, руків'я якого доповнено різними декоративними елементами (див. нижче), то на більш пізніх статуях бачимо виріб з простим дерев'яним руків'ям і невеликим шкіряним ременем. Саме такі батоги зображені і на предметах торевтики – на срібній чаші з Північної гробниці № 1 кургану Гайманова Могила, Степове Причорномор'я (Бидзиля, Полин, 2012, с. 106-108, рис. 148-153; 593; 594), на срібному кубку з кург. 3/1911 групи Частих курганів, Середнє Подоння (Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, pl. 172) і, ймовірно, на золотій гривні з наконечниками у вигляді фігурок вершників з кургану Куль-Оба, Крим (Вайнштейн, Крюков, 1984, с. 119; також: Мозолевский, Полин, 2005, с. 336; Вертієнко, 2015, с. 109).

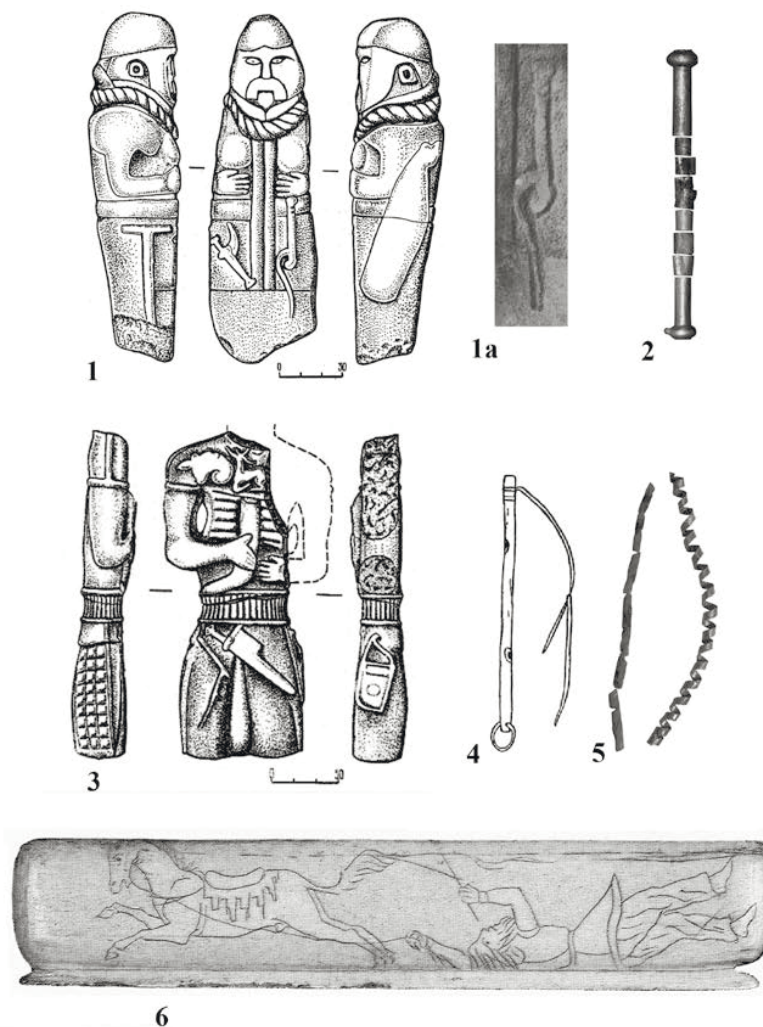

Рис. 1: 1 – статуя з с. Ольховчик, Північне Приазов'я (за Ольховський, Евдокимов, 1994);
 2 – золотий декор руків'я батога з могили 5 кургану Аржан-2, Тува (за Чугунов, 2018);
 3 – статуя з Краснодарського музею, Прикубання (за Ольховський, Евдокимов, 1994);
 4 – батіг з могильника Субейсі, Сіньцзян (за Шульга, 2015);
 5 – дерев'яне руків'я і золота стрічка декору батога з кургану Куль-Оба, Крим (за Власова, 2011);
 6 – кістяна пластина від гребеня з кургану Куль-Оба, Крим (за Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986).

Аналогічний батіг тримає в руках вершник, який впав з коня, зображений на кістяний платівці з кургану Куль-Оба, Крим (Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, pl. 215) (рис. 1, 6). На думку Г. В. Вертієнко, саме батіг тримає в правій руці і скіф, що стоїть на колінах перед богинею, відтворений в центрі золотієї пластини з кургану поблизу с. Сахнівка, а також батіг звисає на лівій руці скіфа, зображеного на золотій пластині з кургану Патініоті (Вертієнко, 2015, с. 109-111, рис. 88; 94).

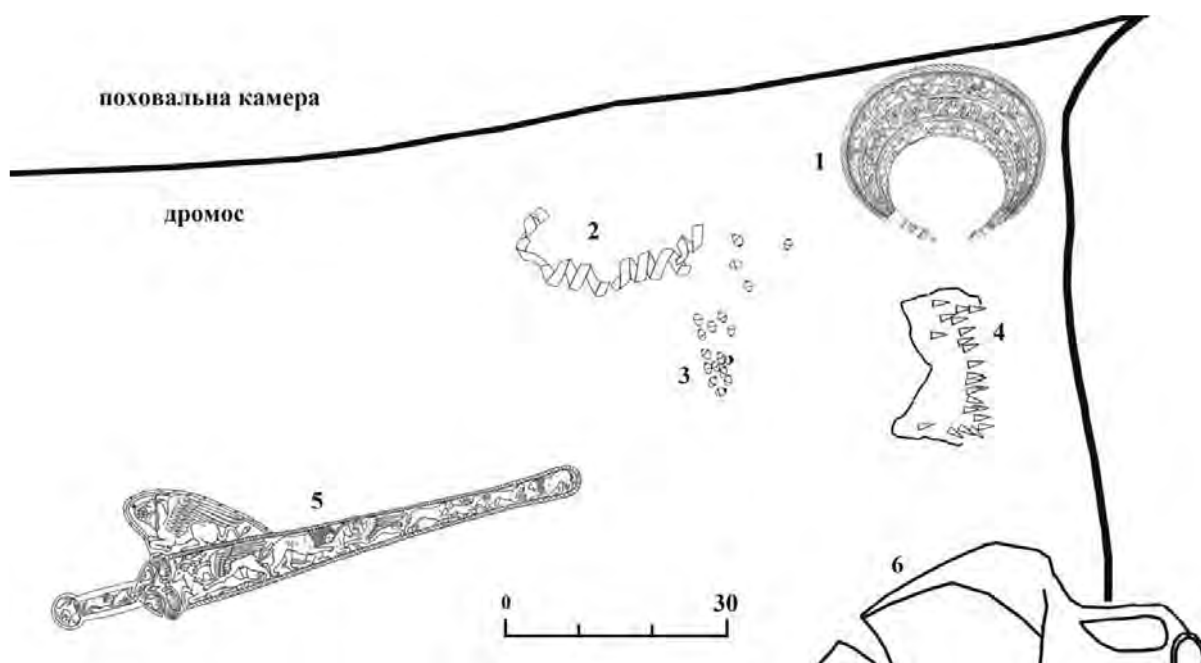

Рис. 2. Ситуаційна схема розташування знахідок у північно-східній частині дромосу Центральної гробниці кургану Товста Могила: 1 – пектораль, 2 – золота стрічка, 3 – золоті намистини, 4 – залишки нижньої частини горита з бронзовими вістрями стріл, 5 – меч у піхвах, 6 – амфора (реконструкція за польовим кресленням загального плану Центральної гробниці; за Мозолевський, 1971).

У низці комплексів скіфського часу у різних частинах скіфського світу знайдено фрагменти батогів або елементи їх оздоблення, а інколи – і вироби, що повністю вціліли.

Зокрема, відомі поодинокі знахідки дерев'яних руків'їв батогів. Зі Степового Причорномор'я, де органіка зберігається дуже погано, походить дерев'яний стрижень, який О. Є. Фіалко пов'язала з батогом: поховання 2 кургану 16 могильника Аккермень I (Фіалко, 2012а, с. 47-48, рис. 9, 1; 2012b, с. 32-33, рис. 3,1). Кілька таких батогів знайдено в мерзлих курганах Гірського Алтаю, перш за все, Пазирикських – 1-му, 2-му і 4-му (Руденко, 1953, с. 227-229, рис. 140, б; 142; табл. CVI, 2). Руків'я з 1-го кургану було покриті шаром шкіри, на держаках з 2-го і 4-го курганів були вирізані зображення коней, а всі три вони були частково або повністю покриті червоною кіновар'ю. При цьому батіг, що зберігся разом із

шкіряним ременем, з 1-го кургану, в точності відповідає батогам, відомим по зображенням на кам'яних статуях V ст. до н.е. і предметах торевтики IV ст. до н.е. Шкіряний ремінь в даному випадку кріпиться не до самого кінця руків'я (як, наприклад, в нагайці або канчуку), а приєднується до верхньої частини збоку за допомогою спеціального ремінця, протягнутого в три отвори (на такий тип кріплення ремня, зображеного на статуях, вже звертали увагу: Дубовская, 1997, с. 59; Мозолевский, Полин, 2005, с. 336). Подібне кріплення (тільки з використанням двох кріпильних отворів) властиве також для батогів, що повністю збереглися, з могильників скіфського часу Янхай-1, Упу і Субейсі в Сіньцзяні (Шульга, 2015, рис. 86). Такий тип батога відомий і в етнографічних матеріалах (наприклад: Вайнштейн, 1991, рис. 92, 3). Особливістю сіньцзянських батогів є ремінь, зв'язаний з двох смужок таким чином, що утворюється два різновеликих «хвоста» (рис. 1, 4). Саме такий батіг зображено на кістяний платівці з кримського кургану Куль-Оба (рис. 1, 6), а також на деяких статуях V ст. до н.е. (рис. 1, 3) і, ймовірно, на скульптурних закінченнях золотої гривні з того ж кургану Куль-Оба (Мозолевский, Полин, 2005, с. 336).

У 2-му Башадарському кургані (Гірський Алтай) знайдено дерев'яне руків'я, прикрашене трьома різьбленими головами вовків і покриттям із золотої фольги (Руденко, 1960, табл. L, 1-3, 6). Також, імовірно, дерев'яне руків'я батога походить з кургану 2 могильника Уландрик-IV в Гірському Алтаї (Кубарев, 1987, с. 42, 187, рис. 14, 10; табл. LXXIII, 12). Знахідки дерев'яних руків'їв, часто обгорнутих шкірою, відомі в могильниках Машенка-1, Кондратьєвка-21, Гільово-10 (поховання 16 і 31) рівнинного Алтаю (Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, с. 51). Цілком ймовірно, руків'ями батогів є і «сідельні палички», знайдені в кінських могилах 3-го і 5-го Пазирикських курганів (Руденко, 1953, с. 397, рис. 128, табл. LXXVIII, 5, 6; Мыльников, 1999, рис. 133, 1, 2; Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, с. 50), кургані 3 могильника Верх-Кальджин-II на плоскогір'ї Укок (Молодин, Полосьмак, Чикишева, 2000, с. 92, рис. 108, 7). Непрямим аргументом такої інтерпретації є й те, що в похоронній практиці пазирикської та інших культур на сході Євразійського степу був звичай залишати батіг в могилі не біля небіжчика, а поруч з конем та предметами кінського спорядження (Шульга, 2015, с. 192 - 194).

Поки тільки в одному випадку можна говорити про знахідку батога з плетеним шкіряним руків'ям, яка походить з кургану 1 групи Первомайська-2 в Північному Причорномор'ї (Евдокимов, Фридман, 1987, с. 93, рис. 3, 6). Припущення про те, що шкіряне руків'я було у батога з Центральної гробниці кургану Товста Могила (Отрошенко, 1986, с. 229; Бойко, 2017, с. 88) є помилковими (Мозолевский, Полин, 2005, с. 337).

Відомо і кілька знахідок руків'їв, виготовлених із рогу. У кургані 83 могильника Уйгарак в Приараллі знайдено рогове руків'я з бронзовими наконечником і втулкою з бічними

петлями для темляка і ремня (Вишневская, 1973, с. 57, 111, табл. XIX, 10, 11). З могили 5 кургану 18 могильника Новотроїцьке-2 на рівнинному Алтаї, походить «кістяне» руків'я батога довжиною 30 см з одним отвором біля краю для пропускання петлі темляка і двома для прив'язування ремня (Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, с. 51; Шульга, 2015, рис. 85, 2). За припущенням К. Ф. Смірнова, руків'ям батога є роговий виріб із різьбленим зображенням хижака з поховання V ст. до н.е. у кургані Чорна Гора поблизу с. Абрамівка в Південному Приураллі (Смирнов, 1964, с. 227, рис. 9, 2 б). Але навряд чи руків'ям батога можливо вважати різьблене ікло кабана з кургану 2 поблизу с. Варна (біля «вежі Тамерлана») в Південному Приураллі (Смирнов, 1964, с. 57, рис. 36, 2 в; Таиров, Боталов, 1988, рис. 2), як це припустив Н. А. Кузнецов (Кузнецов, 1999, с. 57)³¹.

За аналогією з зооморфним декором башадарського виробу Ю. В. Болтрик і О. Є. Фіалко віднесли до деталей руків'я батога кістяну втулку з Південної могили Бердянського кургану в Північному Приазов'ї, на якій також вирізьблено зображення голови вовка (Фіалко, 1993; Болтрик, Фіалко, Чередниченко, 1994, с. 149, рис. 10), але з такою атрибуцією виробу не погодився С. В. Полін (Мозолевский, Полин, 2005, с. 338-339).

Відома також поодинокі знахідка суцільнометалевого (бронзового) руків'я кінця VII – першої половини VI ст. до н.е. з кургану 4 могильника Бобровський в Південному Заураллі. Руків'я довжиною близько 32 см у верхній частині прикрашене скульптурним зображенням голови кабана, там же знаходиться петелька для темляка, а з протилежної сторони – петелька для прив'язування ремня (Таиров, 2007, с. 151, рис. 40, 1).

Обплетення дерев'яного руків'я батога золотою стрічкою було досить поширеним явищем для IV ст. до н.е. У Степовому Причорномор'ї подібні знахідки відомі в Центральній гробниці кургану Товста Могила (Мозолевський, 1979, с. 53, 69, рис. 37; 52, 3), південно-західній камері Центральної гробниці кургану Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 170, 171, кат. 74), похованні 2 кургану Соболева Могила (Мозолевский, Полин, 2005, с. 157, 175-176, 335, табл. 14, 4), курганах 1/1908 Єлизаветовського могильника (Миллер, 1910, с. 93-95, рис. 5, 12) і 8 групи П'ятибратніх (Шилов, 1961, с. 158). Можливо, обплетенням руків'я батога є фрагменти золотої стрічки з пограбованого поховання 1 кургану 9 поблизу с. Талмаза в Нижньому Подністров'ї, комплекс якого датується кінцем V – початком IV ст. до н.е. (Синика, 2007, с. 170-171, рис. 1, 4; Niculită, 2018, р. 66, nr. 21). У кургані Куль-Оба в Криму таку стрічку виявлено разом із залишками руків'я, виготовленого із сандалу (Власова, 2011, с. 127-128, рис. 1, 2) (рис. 1, 5). У Лісостеповому лівобережному Подніпров'ї золоті стрічки знайдено в кургані 1/1897 поблизу с. Вовківці, кургані 5/1905

³¹ На думку В. С. Стоколоса та Є. Ф. Королькової, цей виріб є псалієм (Стоколос, 1962, с. 24; Королькова, 2006, с. 126), що також малоімовірно.

поблизу с. Оксютинці, похованні 1 кургану 13 поблизу с. Куп'єваха, кургані 11 поблизу с. Старий Мерчик, кургані Б, 20/1980 поблизу с. Полкова Микитівка (Іллінская, 1968, табл. XXII, 10; XXXVII, 24; Бойко, Берестнев, 2001, с. 24, рис. 24, 8; Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 19, 7; Могилов, 2008, с. 92-93; Бойко, 2017, с. 88). Походять вони і з кількох комплексів Середнього Подоння – кургану 2/1903 поблизу с. Мастюгіно, кургану 20 поблизу с. Руська Тростянка і кургану 7 поблизу с. Колбіно (Либеров, 1965, табл. 21, 16; Пузикова, 2001, рис. 33, 2; Савченко, 2001, рис. 33, 11, 12). На сході Євразійського степу відома тільки одна така знахідка: в кургані Іссик у Семиріччі (Жетису) знайдено залишки дерев'яного руків'я довжиною 34 см, обплетене по спіралі золотою стрічкою (Акишев, 1978, с. 31, илл. 50, табл. 32).

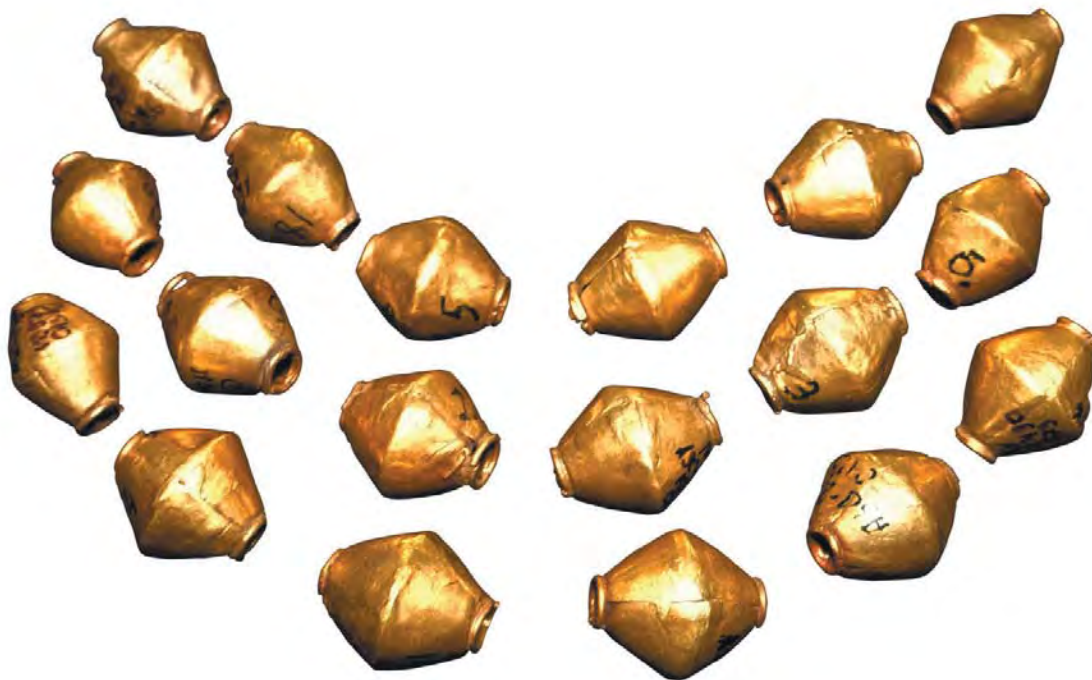

Рис. 3. Золоті намистини з Центральної гробниці кургану Товста Могила.
Фото: В. Сідорова, Ю. Білан.

Найдавніші знахідки золотої стрічки даного типу (тільки короткої – на 3-4 витка) походять з архаїчних курганів 1/В і 2/В Келермеського могильника в Прикубанні (Галанина, 1997, с. 234, кат. 125; с. 240, кат. 250). А. К. Тахтай припускав, що подібне невелике золоте обплетення руків'я батога зображено на статуйі з с. Ольховчик (Тахтай, 1964, с. 206) (рис. 1, 1а). Л. К. Галаніна вважала, що традиція декорування батогів була запозичена скіфами в Передній Азії (Галанина, 1983, с. 40).

У похованні 1 кургану 9 поблизу с. Піски в Північному Причорномор'ї знайдено залишки дерев'яного руків'я довжиною близько 40 см, яка тільки у верхній частині була обплетена вузькою стрічкою зі срібної фольги. У нижній частині руків'я знаходилася срібна трубочка з горизонтальними канелюрами, довжиною 8 см, а центральна його частина була обкладена тонким срібним листом (Гребенников, 1987, с. 154, 157, рис. 4, 6). За аналогією з цією знахідкою, до декору руків'я був віднесений і фрагмент нижньої частини окуття із золотої фольги з тисненими валиками і пуансонним орнаментом з кургану 8 поблизу с. Куп'єваха (Бойко, Берестнев, 2001, с. 13, рис. 9, 10; Могилов, 2008, с. 93). О.Є. Фіалко віднесла до декору батога золотий наконечник, прикрашений ажурною філігранню, що походить з Центральної гробниці Бердянського кургану в Північному Приазов'ї (Фіалко, 2007, с. 141-143), але така інтерпретація даного виробу є некоректною. Як декор батога визначають також золоту орнаментовану трубку, в давнину насаджено на дерев'яне руків'я, від якого був зафіксований тільки тлін, знайдено в складі жертвового комплексу в похованні 5 кургану 4 Філіпповського могильника в Південному Приураллі (Трејстер, Яблонский, 2012 рис. 90, 2; Яблонский, 2013, с. 115, кат. 1246).

Золоті декоративні елементи батога ранньоскіфського часу знайдено в могилі 5 (основній) кургану Аржан-2 в Туві (Чугунов, Парцингер, Наглер, 2017, с. 53, рис. 37, 34; 53; табл. 28, 1-3, 7; 50, 1, 3, 4; Чугунов, 2018, с. 28, рис. 3). На руків'я (вірогідно, плетене зі шкіряних ремінів: Чугунов, 2018, с. 28; або рогове: Кисель, 2019, с. 109) з обох сторін були надіті наверх у вигляді литих трубочок з кулястими наконечниками (на одному з них була бічна петля для кріплення ремінця), а центральна частина – прикрашена 16-ма циліндричними обоймами із золотої фольги (рис. 1, 2). Можливо, саме подібні елементи декору руків'я і були зображені на архаїчних статуях з Північного Приазов'я і Північного Кавказу, про які йшлося раніше. Зокрема, на статуї з Ольховчика руків'я батога з боку темляка закінчується округлим розширенням (рис. 1, 1а), а саме руків'я поруч з ним має два жолобка (Тахтай, 1967, с. 206, рис. 2; Отрощенко, 1986, с. 229; Ольховский, Едокимов, 1994, илл. 48, 81). О. Р. Дубовська припускала, що з боку ремня на руків'я цього батога був насаджений наконечник у вигляді голови птаха, подібний до знайдених у передскіфських комплексах (Дубовская, 1997, с. 58-59).

Різні бронзові або кістяні елементи руків'їв батогів (в тому числі зооморфно оформлені) відомі за досить численними знахідками в Приараллі, Туві, рівнинному Алтаї, Сіньцзяні, Монголії і Північному Китаї (Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, с. 51-53, рис. 65; Шульга, 2015, с. 190-194). Проте, сумнівним видається використання у якості деталей декору руків'я батога різьблених у скіфському «звіриному стилі» рогових зображень голови хижого птаха і

хижака, що згорнувся, з ранньоскіфського кургану Темір-Гора у Криму, як це припустив Н. Ю. Смірнов (Смирнов, 2015; див.: Полидович, 2021, с. 217-218).

Рис. 4. Батіг з Центральної гробниці кургану Товста Могила.
Реконструкція С. Проволовського і В. Проволовського. Фото: В. Сідорова, Ю. Білан.

Серед всіх знайдених «золотих» батогів особливо виділяється знахідка в кургані Товста Могила, розкопаного в 1971 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б.М. Мозолевського. У Центральній гробниці кургану, незважаючи на те, що вона була пограбована, були знайдені унікальні предмети – золота пектораль і меч із золотою оббивкою руків'я в піхвах, також прикрашених золотою пластиною (Мозолевський, 1979). Гробниця – катакомбного типу з вертикальною входною ямою, коридором-дромосом і просторою поховальною камерою. У камері був похований знатний воїн, одягнений в залізний панцир, з набором озброєння, коштовними особистими прикрасами, срібним посудом та напутньою їжею і амforoю з вином. За деякий час гробницю було пограбовано, більшість коштовних предметів винесено, а інший інвентар переважно розбито. Але в незайманому вигляді залишилися предмети, що знаходилися поруч з камерою в дромосі. Біля стін дромоса було покладено горити (або сагайдаки), а між ними знаходилися пектораль, меч і батіг, тобто статусні коштовні предмети, які можна визначити як знаки влади (рис. 2). При інтерпретації знахідок до батога, окрім стрічки, що обплітала руків'я, дослідники віднесли 18 золотих біконічних порожнистих намистин (рис. 3), які, як вважається, були окрасою темляка (Черненко, 1975, с. 170- 171, рис. 5, 3, 4; Мозолевський, 1979, с. 53, 69, 179, рис. 37;

52, 3, 4; Мозолевский, Полин, 2005, с. 338). Однак такій інтерпретації суперечать умови знайдення намистин (рис. 2): вони зафіксовані на відстані 10-12 см від краю золотої стрічки, розташовувалися трьома рядами, витягнутими ще на 10 см (Мозолевський, 1979, рис. 37), що не відповідає параметрам темляка. Було висловлено думку і про розташування намистин на реміні (Бойко, 1917, с. 88). Однак у такому випадку це мав бути або довгий ремінь, на якому через рівні проміжки кріпилися групи намистин, або це міг бути батіг з трьома (щонайменше) «хвостами», проте, ані перша, ані друга версії не підтверджуються наявними археологічними та етнографічними аналогіями³².

Подібні біконічні намистини відомі за знахідками в інших причорноморських курганах, де вони пов'язані не з батоном, а з горитом (сагайдаком). У похованні 2 кургану Соболева Могила знайдено золоті (20) і срібні (20) біконічні намистини двох розмірів, що прикрашали три горита / сагайдака (Мозолевский, Полин, 2005, с. 160, 188, рис. 100, 1). У похованні 3 кургану 21 поблизу с. Пришиб в Північному Причорномор'ї були знайдені три біконічні намистини, які разом з чотирма золотими орнаментованими трубочками прикрашали футляр горита (сагайдака) (Шапошникова и др., 1984, с. 58, табл. 37, 10, 11).

19 аналогічних намистин походять з південно-західного кута (позиція L) камери № 5 Центральної гробниці кургану Чортомлик (Древности Геродотовой Скифии, 1872, с. 112, табл. XL, 17; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 221, кат. 173). Б.М. Мозолевський вважав, що вони також є частиною декору батога (Мозолевський, 1979, с. 189), але золота стрічка, що прикрашала руків'я батога, і намистини знайдені в різних місцях гробниці і не пов'язані між собою (стрічку знайдено при кістяку в південно-західній камері № 3). У цьому ж кутку L знайдено ажурні пластинки, які, можливо, були декором гориту (Древности Геродотовой Скифии, 1872, с. 112), бутероль піхов, два персні, трубочки, розетки тощо. Подібні ж намистини разом з більш дрібними в кількості 65 шт. виявлено і в ніші (позиція K) тієї ж камери Центральної гробниці разом з горитом і мечами (Древности Геродотовой Скифии, 1872, с. 112-113; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 242, кат. 196). Цілком імовірно, намистини, що походять з обох чортомлицьких комплексів (кут L і ніша K), були частиною декору горитів.

Також у кургані 8 групи П'ятибратні в Нижньому Подонні 12 золотих біконічних намистин і 6 кістяних ворворок («гудзиків у вигляді зрізаного конуса»), обкладених золотою фольгою, знайдено біля кількох горитів (сагайдаків), в той час як золоте обплетення руків'я

³² Вірогідно, єдиним свідомством можливості використання батога з трьома «хвостами» є зображення такого виробу на кам'яній статуї доби раннього заліза з с. Мркан (Вірменія) (Ольховский, 2005, с. 106, 1; Фіалко, 2012b, с. 48), але, наразі, це інший регіон, де могла існувати своя традиція оформлення батогів.

батога знаходилося з протилежного боку кістяка (Шилов, 1961, с. 157, 158, рис. 8; *L'Or des amazons*, 2001, р. 111, 126, kat. 92). На думку В. Шильц, золотий наконечник, знайдений неподалік від намистин, був частиною декору руків'я батога, а намистини нанизувалися на ремінь, при ударі вони дзвеніли як дзвіночки, що використовувалося для приборкання непокірних коней (*L'Or des amazons*, 2001, р. 126, kat. 91-93). Проте, намистини, нанизані на ремінь, аж ніяк не можуть дзвеніти, а з матеріалів інших епох відомо, що для «жорсткого» батога використовували тверді матеріали – кістку або метал (зокрема: Ахмедов, 1991, с. 146-147, рис. 1), а відносно м'яке золото для цієї мети безкорисне. На думку В.П. Шилова, золотий наконечник міг бути пов'язаний з сагайдаком (Шилов, 1961, с. 158). Кістяні ворворки були, швидше за все, частиною амуніції, про що говорить знахідка такого виробу разом зі стрілами південного сагайдака (Шилов, 1961, с. 159). Ймовірно, з військовою амуніцією пов'язані і намистини.

Також золоті біконічні намистини знайдені в пограбованих центральних похованнях кургану 4 в урочищі Носаки і кургану Кара-Тюбе в Степовому Причорномор'ї (Бидзиля, Болтрик, Мозолевський, Савовський, 1977, рис. 11, 5, 6; Болтрик, 1993, с. 189, рис. 6, 5), однак, практичне їх призначення тут не зрозуміле.

Виходячи з наведених аналогій, можна припустити, що намистини з Товстої Могили не були частиною декору батога (рис. 4), а як і в інших означених ситуаціях, найвірогідніше, були прикрасою верхньої частини горита. Його залишки у вигляді коричневого тліну і скупчення наконечників стріл зафіксовані за 50 см від знаходження намистин (Мозолевський, 1979, рис. 31) (рис. 2), що відповідає параметрам футляра горита.

Можливо, єдиним випадком прикраси ремня батога є 13 золотих кільцевих обойм і 2 золоті ворворки, знайдені в могилі 5 кургану Аржан-2 (Тува) ранньоскіфського часу (Чугунов, Парцингер, Наглер, 2017, с. 53, рис. 53, табл. 28, 4-6; 50, 2, 5). Вважається, що ворворки були надіті на роздвоєний хвіст ремня батога (Чугунов, 2018, с. 28-29; Кисель, 2019, с. 109).

Отже, в скіфський час, коли номадизм стає визначальним способом життя степовиків, батіг як основний інструмент для їзди на конях верхи стає невід'ємним атрибутом вершників. Цей предмет мав бути завжди під рукою як за життя, так і по смерті, оскільки, за уявленнями скіфів та інших кочових народів того часу, шлях до Світу предків чоловікові можна було подолати тільки верхи на коні (Полідович, 2013). Цю тезу підтверджують і археологічні матеріали, однак, лише частково, оскільки батогів виготовляли з тих матеріалів, які рідко зберігаються через тисячі років. І тільки там, де умови збереження виявилися сприятливими (мерзлі кургани або поховання в місцевості з сухим кліматом), були знайдені або батогів, що повністю збереглися, або тільки їх дерев'яні (переважно) руків'я. У низці

випадків, особливо в східних регіонах скіфо-сакського світу, руків'я доповнювалися різними кістяними або металевими елементами. В цьому відношенні найперше виділяються поховальні комплекси знаті, де знайдено батоги, руків'я яких прикрашено золотими стрічками або іншими золотими (в поодиноких випадках срібними) елементами. З'являється ця традиція ще в ранньоскіфський час, про що свідчать знахідки в курганах 1/В і 2/В Келермесьського могильника і кургану Аржан-2. Вона майже не відома в VI-V ст. до н.е. і знову входить в практику в IV ст. до н.е., коли соціальна диференціація суспільства стає досить значною. При цьому декорування батогів золотом набагато частіше використовувалося в західних регіонах скіфо-сакського світу (як в кочовому середовищі Степового Причорномор'я, так і серед осілого населення Наддніпровського лісостепу). Подібне декорування руків'я батогів не є виключною особливістю цієї категорії предметів, оскільки таким же чином прикрашали руків'я бойових сокир (Мозолевський, 1979, с. 179; Мозолевський, Полин, 2005, с. 339) і стрижні кістяних веретен (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 192-194, кат. 110, 8).

У всіх випадках батоги, декоровані золотом, знайдено разом з іншим військовим спорядженням – горитом, мечем, сокирою тощо. Контекст знаходження не дозволяє говорити, що «золоті» батоги наділялися певними ритуальними функціями (див., наприклад: Бойко 2017, с. 88), а питання про співвідношення їх з міфологічними атрибутами (див.: Чугунов, 2018, с. 28-29; пор.: Кисель, 2019, с. 109) вимагає подальшого дослідження. Перш за все, їх можна позначити як атрибути престижу і влади, які особливо виділялися саме завдяки золотому декору. Тоді як батоги без такого декору навряд чи можна вважати якимось особливими соціальними атрибутами (див. наприклад: Фиалко, 1993, с. 198; 2012а, с. 48; 2012b, с. 33), оскільки вони були приналежністю кожного вершника.

Висловлювалася думка про можливість використання батоба у якості зброї (Бородовский, 1987). Проте чи не єдиним доказом (якщо не зважати на приклади з життя кочовиків та інших народів часів середньовіччя, модернового часу та етнографічної давнини) на користь такого твердження є відомий епізод з «Історії» Геродота про протистояння скіфських воїнів і синів їхніх рабів (Herod. IV, 3-4). Але в даному епізоді батог виступає не зброєю, а навпаки – її антитезою³³. А отже у нас фактично не має підстав вважати, що батог вершника у тому вигляді, як ми його знаємо за означеною сукупністю даних, міг бути одним з різновидів зброї (те, що його могли використовувати таким чином ситуативно, мова не йде, у такому випадку

³³ «Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони розуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір» (Herod. IV, 3; переклад А. О. Білецького).

зброєю може стати будь яких предмет). При довжині руків'я 40-60 см ремінь відносився до нього у співвідношенні 1 : 1,2-1,5. А отже не міг утримувати супротивника на достатній відстані, щоб сутичка не перейшла у рукопашний бій. Такі батоги (типу арапника, вовчатки тощо) з'явилися, вірогідно, вже набагато пізніше. Щодо скіфських батогів також не зафіксовано використання якихось додаткових елементів на ремнях, які могли посилити удар або зробити його травмонебезпечним, що, зокрема, властиво для нагайок (нагаїв).

Н. Ю. Смирнов запропонував вбачати у згаданій легенді про синів рабів інший мотив: *«конская плоть выступает здесь в виде орудия божественного промысла»* (Смирнов, 2014, с. 238-239), а сам батіг дослідник розглядає, посиляючись на один з гімнів Авести (Яшт 10, XXVII, 113, 114), як зброю Мітри, *«обращенную против «грешных лжецов», нарушителей договора – потомков рабов, возжелавших отнять у скифов часть родной земли»* (Смирнов, 2014, с. 239). Але все ж таки фабула оповіді Геродота інша, і батіг тут – знаряддя покарання, соціальної зверхності. Не виключено, що обидва ці аспекти були відомі вже у скіфський час, а можливо і раніше, зважаючи на знахідки деталей батогів як соціально-значимих предметів в похованнях зрубної спільноти доби пізньої бронзи (Отрощенко, 1986; Циміданов, 2007). Проте питання постає щодо самої легенди та її культурно-історичного контексту. Чи є вона відлунням реальних подій, чи побутувала у власне скіфському середовищі або навіть сягала глибин давньоіранської міфології (Смирнов, 2014), а чи була регіональною боспорською легендою, з елементами етіологічного міфу (пояснення походження валів на Ак-Монайському перешийку: Herod. IV, 3, 2) і походження сіндів, яких пов'язували з нащадками скіфських рабів (Val. Flacc VI, 85-90) та соціально-повчальної оповіді (див. огляд думок: Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 205, ком. 133; Бородовский, 1987, с. 32-34). В залежності від відповідей на ці питання, зокрема, можна буде зробити висновок і щодо відношення скіфів до батoga як предмету соціального престижу.

Джерела і література

- Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М., 1978.
- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. – К., 1991.
- Ахмедов И.Р. Плетки из могильника у с. Кораблино // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. – М., 1991. – С. 146-150.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – К., 2000.
- Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный Могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки (предварительная публикация). – К., 1977. – С. 61-158.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – К., 2012.

- Бойко Ю.М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. – Котельва; Київ, 2017.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII–IV вв. до н.э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). – Харьков, 2001.
- Болтрик Ю. В. Курган Кара-Тюбе // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вып. IV. – С. 183-196.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянский курган // РА. – 1994. – № 3. – С. 1-156.
- Бородовский А.П. Плетки и возможности их использования в системе вооружения племен скифского времени // Военное дело населения Северной Азии. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 28-39.
- Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М., 1991.
- Вайнштейн С.И., Крюков М.В. Седло и стремя // Советская этнография. – 1984. – № 6. – С. 114-130.
- Вертієнко Г.В. Іконографія скіфської есхатології. – К., 2015.
- Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. – М., 1973.
- Власова Е.В. Предметы вооружения из кургана Куль-Оба // Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной научной конференции. – СПб., 2011. – С. 121-130.
- Галанина Л.К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ. – 1983. – Вып. 24. – С. 32-55.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. “Царские” погребения раннескифской эпохи. – М., 1997.
- Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К., 1987. – С. 148-158.
- Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Выпуск 2-й. – СПб., 1872.
- Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты. Перевод. Комментарий. – М., 1982.
- Дубовская О.Р. Плетка как возможный атрибут предскифских погребений // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы (МИАР, вып. 1). – М., 1997. – С. 57-61.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 85-115.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968.
- Кисель В.А. Погребальное убранство из кургана Аржан-2: декор, технологии, авторство // Camera praehistorica. – 2019. – №2 (3). – С. 93-122.
- Козир І.А., Панченко К.І., Чорний О.В. Васинський курган середньоскіфського часу // Археологія і давня історія України. – 2019. – Вип. 2 (31). – С. 300-314.
- Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н.э.). – СПб., 2006.
- Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. – Новосибирск, 1987.
- Кузнецов Н.А. Рукоять плетки из второго Есаульского кургана // Кузнецкая старина. – Новокузнецк, 1999. – Вып. 4. – С. 54-71.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону // САИ. – Вып. Д1-311. – М., 1965. – 112 с.
- Миллер А.А. Раскопки в районе древнего Танаиса // ИАК. – СПб, 1910. – Вып. 35. – С. 86-130.

- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине // СА. – 1972. – № 3. – С. 268-308.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила). – К., 2005.
- Мозолевський Б.М. Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.е. 1971/29.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979.
- Молодин В.И., Полосьмак Н.В., Чикишева Т.А. Феномен алтайских мумий. – Новосибирск, 2000.
- Мыльников В.П. Обработка дерева носителями пазырыкской культуры. – Новосибирск, 1999.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. – М., 1994.
- Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. – 1986. – № 3. – С. 227-232.
- Полидович Ю.Б. Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юга Восточной Европы предскифского и скифского времени // Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М.Н. Погребовой. – М., 2013. – С. 157-227.
- Полидович Ю.Б. Роговые наконечники из Западного Бельского городища и некоторые особенности раннескифского «звериного стиля» // Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко. – Харків; Котельва, 2021. – С. 212-233.
- Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (Публикация комплексов). – М., 2001.
- Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.–Л., 1953.
- Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.–Л., 1960.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени “Терновое I – Колбино I” на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потунданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993–2000. – М., 2001. – С.53–143.
- Синика В.С. Скифский курганный могильник у пгт Суворово на Правобережье нижнего Днестра // РА. – 2007. – № 4. – С. 170-181.
- Смирнов Н.Ю. «ἐν τοῦτῳ νίκῃ» или об одном происшествии, случившемся со скифами при их возвращении из Азии (Herod., IV. 1. 3, 3, 4) // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. – К., 2014. – С. 235-240.
- Смирнов Н.Ю. Зверь и птица из Темир-Горы // Боспорские исследования. – 2015. – Вып. XXXI. – С. 50-59.
- Стоколос В.С. Археологические исследования Челябинского областного музея // Вопросы археологии Урала. – Свердловск, 1962. – Вып.2. – С. 21-26.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964.
- Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н.э. – Челябинск, 2007.
- Таиров А.Д., Боталов С.Г. Курган у села Варна // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. – Челябинск, 1988. – С. 100-117.
- Тахтай О.К. Скіфська статуя з с. Ольховчик Донецької області // Археологія. – 1964. – Т. 17. – С. 205-207.
- Трейстер М.Ю., Яблонский Л.Т. (ред.). Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V–III вв. до н.э.). Том 2. – М., 2012.

Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул, 2005. – 204 с.

Фиалко Е.Е. Нагайка из Бердянского кургана // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вып. IV. – С. 197-200.

Фиалко Е.Е. Оправы рукоятей скифских нагаек // Ранній залізний вік Євразії : до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. – К., 2007. – С. 141-143.

Фиалко Е.Е. Погребение амазонки в долине реки Молочной // Археологія і давня історія України. – 2012а. – Вип. 8. – С. 43-49.

Фиалко Е.Е. Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект // *Tyragetia*, s.p. – 2012b. – Vol. VI [XXI], nr. 1. – С. 27-44.

Циміданов В.В. Поховання із нагайками в зрубній культурі // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – 2007. – № 7. – С. 217-224.

Черненко Е.В. Оружие из Толстой могилы // Скифский мир. – К., 1975. – С. 152-173.

Чугунов К.В. Цари и боги Азиатской Скифии (по материалам кургана Аржан-2) // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 2 (27). – С. 25-34.

Чугунов К.В., Парцингер Г., Наглер А. Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве. – Новосибирск, 2017.

Шапошникова О.Г., Балускин О.М., Гребенников Ю.С., Загребельный А.Н., Товкайло М.Т., Фоменко В.М. Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1984 г. Часть 2: Работы Явкинского отряда // Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд экс., № 1984/9.

Шилов В.П. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. // СА. – 1961. – № 1. – С. 150-168.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье. Часть II (VI–III вв. до н. э.). – Новосибирск, 2015.

Яблонский Л.Т. Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка-I (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). Каталог коллекции, кн. 1. – М., 2013.

L'Or des amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe (VIIème siècle av. J.-C. – IVème siècle apr. J.-C.) par Véronique Schiltz. – Paris, 2001.

Niculită A. Piese de Giuvaiergerie antica: din colectiile Muzeului National de Istorie a Moldovei (Catalog). – Chişinău, 2018.

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid- 7th to 3th century B.C. – Leningrad, 1986.